

Bahreyn 2015

Abdullah Erboęa

[Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü]

Özet

Arap Baharı sürecinden itibaren siyasi istikrarsızlığın ve toplumsal gerilimin devam ettiği Bahreyn'de arzu edilen sükunet sağlanabilmiş değildir. Bilakis muhalefetin önemli isimlerine yönelik tutuklamaların tırmandırdığı sokak gösterileri ve güvenlik güçlerine yönelik terör eylemleri ülkedeki huzursuzluğu arttırdı. ABD'nin Ortadoğu'daki politik tercihlerinin ve İran ile ilgili tutumunun en fazla rahatsızlık oluşturduğu ülkelerden biri de Bahreyn'dir. Bahreyn açısından birinci öncelik olan geleneksel İran tehdidinin nükleer anlaşmayla birlikte daha fazla hissedilmesi ciddi bir tedirginlik oluşturdu. Dolayısıyla güvenlik endişelerinin zirve noktaya ulaşması hem içerde muhalefete yönelik sert tedbirler almaya hem de dış politikada İran ile ciddi gerilimler yaşanmasına neden oldu. Bununla birlikte petrol fiyatlarındaki düşüşten etkilenen Bahreyn, ekonomi politikalarında tedbirlerini arttırma yoluna gitti.

Anahtar Kelimeler: Bahreyn | İstikrarsızlık | Güvenlik | İran | Nükleer Anlaşma.

Bahrain 2015

Abstract

Ever since the Arab Spring period, the desired peace has yet to be established in Bahrain, where political instability and public tensions continue. On the contrary, the street protests caused by the arrests of several prominent names from the opposition and the terror attacks directed towards security forces have increased the unrest in the country. Bahrain is also the country where the USA's political preferences for the Middle East as well as its attitude towards Iran have caused the most disturbance. The Iranian threat, regarded as a priority threat by Bahrain, increased even more in the aftermath of the nuclear deal. Thus, security concerns reaching a zenith have caused harsh precautions to be taken against the opposition in domestic politics while also leading to serious tensions with Iran in terms of foreign policy. Affected by the falling prices of oil, Bahrain also chose to enact precautionary measures in its economic policies.

Keywords: Bahrain | Instability | Security | Iran | The Nuclear Agreement.

Giriş

Bahreyn’de muhalefete yönelik sert tutum, gösterilerin başladığı 2011 yılından itibaren rutin bir şekle bürünse de önemli muhalif liderlerin tutuklanması ve tedbirlerin sertleştirilmesi son dönemdeki iç ve dış siyasal süreçlerin bir tezahürü olarak görülebilir. Yıl içerisinde Körfez ülkelerinin yaşadığı güvenlik problemlerinin boyutu doğru anlaşıldığı takdirde iç siyasette yaşanan siyasal gerilimlerin muhtevası da net olarak ortaya çıkacaktır. Bahreyn özelinde, geleneksel olarak İran tehdidinin öncelik olarak belirlenmesi ve bu tehdidin aynı zamanda iç siyasete yansımaları bulunması sebebiyle iç ve dış politikanın güvenlik merkezli şekillendirilmesinin tesadüf olmadığı görülmektedir. Nitekim İran’ın son dönemde bölgedeki nüfuzunu arttırması ve nükleer anlaşma ile etki alanını daha da genişleteceği endişesi başta Suudi Arabistan olmak üzere birçok Körfez ülkesini tedirginliğe sürükledi. Ancak İran tehdidinin iç politikada doğrudan karşılık bulduğu Bahreyn’de bu tedirginlik daha fazla hissedildi.

Toplumun kahir ekseriyetini oluşturan muhalefet ile devlet arasındaki kopukluğun daha fazla açıldığı ve sağlıklı bir iletişimin tamamen ortadan kalktığı bir sürecin yaşanmaya devam ettiği belirtilmelidir. El-Halife ailesinin iktidarı elinde tutma gayesiyle nüfusun çoğunluğunu oluşturan Şii vatandaşların siyasi, sosyal ve ekonomik taleplerini siyasi müzakereler yoluyla çözme çabasının geride bırakıldığı ve tüm uzlaşma mekanizmalarının ortadan kalktığı bir süreç yaşandı. Muhalefet’in hareket alanının daralmasında şüphesiz ki seçimlerin boykot edilmesi ve muhalefet içi uyuşmazlığın mühim olduğunu belirtmek gerekmektedir. Ülkedeki el-Vifak, Vaat, el-Hak ve 14 Şubat Koalisyonu gibi önemli muhalefet oluşumlarının tek bir ajanda etrafında görüş birliği içinde hareket ettiğini söylemek oldukça güçtür.¹ Problemlerin üstesinden gelmek için gerekli olan sükunetli bir ortamın sağlanamaması ve taraflar

arasında sancılı bir ilişkinin sürdürülmesi sistemin tıkanmasına sebep oldu. Ülke içerisinde gerçekleştirilen şiddet eylemleri de bu tıkanmada etkili bir diğer faktördür. Dolayısıyla iç uzlaşımın sağlanabilmesi için kutuplaşmadan çıkma ve ulusal uzlaşma zemininin oluşması gibi gerekli adımların atılmadığı görülmektedir. Tabii bununla birlikte yönetici elit arasında da görüş birliği olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Bahreyn’de Veliht Prens Şeyh Salman bin Hamad el-Halife’nin başını çektiği reformistler ve Başbakan Halife bin Salman el-Halife liderliğindeki pragmatist muhafazakarlar ve Havalid grubu olarak adlandırılan Bahreyn Kraliyet Savunma Kuvvetleri Komutanı Korgeneral Halife bin Ahmed el-Halife ve Kraliyet mahkemesi bakanı Halid bin Ahmed el-Halife’nin önde gelen isimler olduğu şahinlerden müteşekkil toplam üç farklı fraksiyonun olduğu genel kabul görmektedir.²

İç Politika: Muhalefet ile yüksek tansiyon

Bahreyn iç politikası muhaliflere yönelik siyasi tutuklamalar ve bu tutuklamaların ivme kattığı sokak gösterileriyle birlikte bombalı ve silahlı saldırıları kapsayan terör eylemleri ile dolu bir yıl yaşadı. Bahreyn’de Kasım 2014’te gerçekleştirilen seçimleri muhalefetin boykot etmesi ve seçim sonrasında yaşanan tutuklamalarla ülkedeki gerilimin zirveye çıktığını söylenebilir. Özellikle 28 Aralık 2014’te Bahreyn’deki en önemli muhalif oluşum olan el-Vifak’ın genel sekreteri Şeyh Ali Selman’ın tutuklanması sonrasında siyasi atmosferin gergin bir görüntü arz ettiğini belirtmekte fayda var.³ Tabii burada muhalefetin seçimlere katılmamış olmamasının Ali Selman’ın tutuklanmasına giden sürece yola açtığını savunan görüşler de mevcuttur.⁴ El-Vifak’ın Danışma Konseyi Başkanı Cemal Kadim’in de 14 Ocak’ta tutuklanmasıyla ülkedeki tansiyon daha da yükseldi. Bahreyn ağır ceza mahkemesi tarafından ekim ayında twitter hesabından seçimlerde yolsuzluk yapıldığı iddiasında bulunmasından dolayı 6 ay hapis ve 1300 dolar tutarında para cezasına çarptırılan Cemal Kadim tutuklandı.⁵

El-Vifak genel sekreteri Şeyh Ali Selman’ın yedi aylık bir tutukluluk sonrasında dört yıl hapis cezasına çarptırılması ise mevcut rahatsızlığı yoğunlaştırarak sokak olaylarının ve gösterilerin artmasına neden oldu. Şeyh Ali Selman’a “rejime karşı itaatsizlik ve nefret kışkırtıcılığı” ve “güç kullanarak hükümeti devirme suçlamaları yöneltildi.”⁶ Bununla birlikte el-Vifak Genel Sekreteri Ali Selman hakkındaki rejimi devirme suçlamalarını reddetti. Gerek iç kamuoyunda gerekse de uluslararası arena da Bahreyn yönetimine Ali Selman’ın derhal serbest bırakılması yönünde yoğun çağrılar yapıldığını da belirtmek gerekmektedir.⁷ Bahreyn’deki gelişmelerle yönelik sık sık açıklamalarda bulunan Hizbullah Genel Sekreteri Hasan Nasrallah’ın, Bahreyn’deki durumla ilgili Şiilerin “sürekli baskı gördüğünü” belirterek Ali Selman’ın tutukluluğu ile ilgili eleştirel değerlendirmelerde bulunması Bahreyn tarafından tepkiyle karşılandı. Bahreyn Dışişleri Bakanlığı, Hasan Nasrallah’ın açıklamalarını “düşmanca” olarak nitelendirirken, Lübnan Maslahatgüzarı İbrahim İlyas Assaf’ı bakanlığa çağırıldı.⁸

Benzer şekilde Bahreyn’de iç siyasi gündemi yoğun bir şekilde işgal eden iki önemli tutuklama olayı daha yaşandı. Seküler Sünni bir hareket olan Vaat (Milli Demokratik Hareket) Topluluğu lideri İbrahim Şerif, 2011 yılında aldığı 4 yıl 3 aylık cezasını 19 Haziran’da erken serbest bırakılmasının üzerinden üç hafta sonra tekrar tutuklandı. İçişleri Bakanlığı’ndan yapılan açıklamada Şerif’in Muharrak bölgesinde “rejim değişikliğine teşvik, toplumu rejime karşı nefret ettirme ve rejimi aşışılama” yönelik yaptığı bir konuşma sebebiyle tekrar tutuklandığı açıklandı. Şerif ise hakkındaki iddiaların varsayıma dayandığını ileri sürerek suçlamaları reddetti.⁹ Şerif’in serbest bırakılmasının 16 Haziran’da el Vifak lideri Şeyh Ali Selman’ın 4 yıl hapis cezasına çarptırılmasının hemen ardından gerçekleşmiş olması, muhalefete karşı tutumda dengeleri gözetmeye yönelik bir adım olduğu ifade edilebilir. Tutuklanan bir diğer önemli figür ise Nebil Recep’tir. 2 Kasım 2014’te tutuksuz yargılanmak üzere kefaletle serbest bırakılan ancak Mayıs ayında altı ay hapis cezasına çarptırılan Bahreyn İnsan Hakları Merkezi direktörü ve aktivist Nebil Recep üç ay sonra sağlık sorunları sebebiyle Temmuz ayında serbest bırakıldı. Yaptığı bir konuşmada Jaw hapishanesindeki işkence ve şiddet olaylarından bahsetmesi sebebiyle “kamu kurumlarını aşışılama” ve Yemen Operasyonu bağlamında “savaş ortamında yanlış söylentiler yaymak” suçlamalarıyla gözaltına alınan Nebil Recep hakkında devam eden davalar nedeniyle seyahat yasağı konularak yurt dışına çıkışı yasaklandı.¹⁰ BM İnsan hakları uzmanları ise Nebil Recep hakkındaki tüm suçlamaların düşürülmesi yönünde görüş bildirdiler.¹¹ Bunun haricinde el-Vifak yöneticilerinden Halil Merzuk’un savcılığa çağırılması(30 Haziran), Mecid Milad’ın (1 Temmuz) ve Şeyh Hasan İsa’nın (18 Ağustos) tutuklanarak hapis cezasına çarptırıldığını belirtmek gerekmektedir.¹²

İnsan Hakları İzleme Örgütü yayınladığı raporlarda Bahreyn’i yoğun eleştirilere tabi tutmaktadır. Örneğin bir bildiriye Şeyh Ali Selman ve İbrahim Şerif’in tutukluluklarının haksız olduğu ve derhal serbest bırakılması gerektiğini açıkladı. Ayrıca ABD ve İngiltere’nin bu haksızlığın ortadan kalkması için Bahreyn yönetimine baskı yapmasını istedi.¹³ Arap Baharı’nın başından itibaren muhaliflere yönelik sert tutum, işkence ve hapishane koşullarındaki kötü şartlarla ilgili sık sık tenkit edilen Bahreyn’de, mahkeme gözaltındaki bir vatandaşın ölümünden sorumlu tutulan altı polise hapis cezası verilmesine karar verdi.¹⁴ Dolayısıyla uluslararası eleştirilere karşı ülkede kötü muamelelerin cezasız bırakılmayacağı mesajı verilmiş oldu. Bununla birlikte “ülkenin çıkarlarına zarar veren eylemler ve ülkeye bağlılıkla çelişen tasarruflarda buldukları” gerekçesiyle 72 kişi vatandaşlıktan çıkarıldı. Yapılan açıklamada “İçişleri Bakanlığının güvenliğini ve kamu düzenini sağlamak ve terör tehditlerini bertaraf etmek çabaları çerçevesinde Krallığın çıkarına zarar veren ve vatana sadakate aykırı eylemlerde bulunan 72 vatandaş, Bahreyn’in vatandaşlık kanununun 10. Maddesi’ne istinaden vatandaşlıktan ihraç edildi”¹⁵ ifadeleri kullanıldı. Bahreyn yönetimi vatandaşlıktan çıkarma işlemine sık sık başvurmaktadır. Ülkede bu rakam ile ilgili farklı bilgiler olsa da toplamda 199

kişinin vatandaşlıktan çıkarıldığı belirtilmektedir.¹⁶ Tüm bunlarla birlikte Bahreyn yönetimi iddialarla ilişkin olarak gerekli düzenlemelerin yapılmaya çalışıldığı ve bu kapsamda ombudsmanlığın teşkil edilmesi, şüpheli polislerle soruşturmalar açılması ve mağdurların haklarını koruyacak komisyonların kurulması gibi reformların gerçekleştirildiğini duyurdu.¹⁷

Bahreyn’de yıl içerisinde ön plana çıkan bir diğer ana başlık ise terör eylemlerinin sıklaşması ve sokaktaki şiddet olaylarının artmasıdır. 14 Şubat 2011 yılında başlayan ayaklanmanın 4. yıldönümünde her yıl yaşanan olaylar bu sene de devam etti. Muhafiflerin “demokratik dönüşüm” talebiyle hareket ettiği sokak gösterilerine Bahreyn güvenlik güçlerinin sert tutumu gerginliklerin yaşanmasına sebep oldu. Ayrıca karşılıklı şiddet kullanımı birçok bölgede yaralanmalara neden oldu.¹⁸ Bahreyn’de iktidardaki el-Halife ailesi ile Şii muhalefet arasındaki ilişkiler, Vifak genel sekreteri Ali Selman’ın tutuklanması sonrasında tam bir çıkmaza girdiğini söylenebilir. Başkent Manama’da bir araya gelen göstericiler tutuklu muhalif lider şeyh Ali Selman’ın resmini taşıyan dövizlerle protesto yürüyüşü yapması bu bakımdan önem arz etmektedir.¹⁹ Şubat ayında ise el-Vifak hakkında “yalan haber yayarak ulusal güvenliğe ve sivil barışa zarar verme” nedeniyle soruşturma başlatılması siyasi gerilimi daha hızlandırdı.²⁰

Bahreyn’de yıl içerisinde çeşitli tarihlerde yapılan birçok operasyonda silah, bomba ve patlayıcı yapımında kullanılan malzemelerin ele geçirilmesi güvenlik endişelerini arttırdı. Ayrıca ele geçirilen mühimmatla birlikte yakalanan kişilerin dış bağlantılı (İran, Irak ve Hizbullah) olduğu iddiası dış politikada krizlerin yaşanmasına da sebep oldu. Bununla birlikte 28 Ağustos tarihinde Karane bölgesinde güvenlik güçlerini hedef alan bombalı saldırıda bir polis ve 28 Temmuz’da başkent Manama’nın güneyindeki Sitre bölgesinde gerçekleştirilen bombalı saldırıda 2 polis öldü. 2011 yılından beri ülkede yaşanan çatışma ve saldırılarda ise 18’i polis olmak üzere toplam 90 kişi öldü.²¹ Bu bağlamda Bahreyn mahkemeleri geçen yıl gerçekleştirilen bombalı saldırılar kapsamında Aralık ayında 22 Şii vatandaşa ömür boyu hapis cezası ve bir kişinin de idamına²² ve Şubat ayında ise üç kişinin idamına ve yedi kişinin ömür boyu hapis cezası almasına karar verdi.²³

Bahreyn’de bu yıl yazılı ve görsel basın ile ilgili iki önemli gelişme yaşandı. Birincisi, Suudi milyarder El-Velid bin Talal’a ait olan el-Arap kanalı Bahreyn’deki ilk yayınının da muhalif bir ismi ekranlara taşımasının ardından yayınının durdurulması ve ardından kanalının kapandığının açıklanmasıdır.²⁴ Zira kanalın ilk konuğu muhalefetin önemli isimlerinden ve eski milletvekillerinden Halil Merzuk idi. Doğal olarak Merzuk Bahreyn yönetimini eleştiren açıklamalarda bulundu. Dolayısıyla kanalın bu yüzden ilk programın ardından yayını durdurduğu iddia edildi. Bahreyn hükümeti taraftarı Ahbar el-Haliç isimli gazete ise yayının, “Körfez ülkelerinin normlarına riayet etmediği için durdurulduğunu” ileri sürdü.²⁵ İkinci önemli gelişme ise Bahreyn haber ajansı Arap Baharı sürecinde kapatılan el-Vasat gazetesinin basın faaliyetlerine tekrar başlamasına izin verildiği duyurulması oluşturdur.²⁶

Halihazırda Bahreyn’de iktidar ile muhalefet arasında sükuneti sağlayacak bir çaba görünmemektedir. Geçmiş yıllarda gerçekleştirilen Ulusal Diyalog Müzakerelerinin ise tarafların birbirlerine olan güvenlerini yitirmesi ve özellikle muhalefetin bu süreçlerin sadece zaman kaybından öteye geçemediği kanaatinde olmasından dolayı yeniden başlatılması kısa vadede zor bir ihtimal olarak durmaktadır. Bahreyn’de muhalefetle müzakere yerine daha sert politikalar takip edilmesini kanaati son dönemde daha etkin oldu. Ancak ülke içerisindeki istikrarsızlık kaynağının sürekli olarak İran ve İran’la bağlantılı aktörler olduğunun oldukça sık vurgulanması kriz eksenli bir dış politika tablosu ortaya çıkardı.

Dış Politika: Bölgesel güç mücadelesi ortasında Bahreyn

Ortadoğu’da yaşanan güvenlik problemleri ve bölgesel düzlemde yaşanan güç mücadelesi bölgedeki tüm aktörler için ilave sorunlar meydana getirdi. Bölge ülkeleri bir taraftan DAESŞ tehdidi gibi devlet dışı aktörlerle mücadeleyi ve bu tehdidin ülke içine yönelmesini engellemeyi diğer yandan ise jeopolitik rekabette kendine geniş alan bulmayı hedeflemektedirler. Bahreyn gibi ölçek olarak diğer aktörlerle mücadele etmesi mümkün olmayan devletler ise bölgesel ve küresel ittifaklarını kendi ulusal güvenliklerine destek sağlayacak şekilde mobilize etmeye çalışmaktadırlar. Bahreyn geleneksel olarak tehdit algıladığı İran’ı hem yaşadığı iç problemlerin müsebbibi hem de ulusal güvenliğinin temel dış tehdidi olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla yıl içerisinde Bahreyn’de meydana gelen birçok olayda Bahreyn-İran ilişkilerinde doğrudan gerginlik yaşandı. Aslında bu gerginlikleri üç kategoride toplamak mümkündür. Birincisi, Bahreyn’de Şeyh Ali Selman başta olmak üzere muhalefetin önemli isimlerinin tutuklanarak hapse atılmasına İran’ın verdiği tepkiler ve bu tepkileri Bahreyn yönetiminin “içişlerimize yönelik müdahale” olarak değerlendirerek sert tepki göstermesidir.²⁷ İkinci olarak Bahreyn’de yapılan operasyonlarda ele geçirilen kişilerin ve yakalanan silah, bomba ve mühimmatlarının İran ile bağlantılı olduğuna dair iddiaların oluşturduğu gerilimdir. Temmuz ayında silah, patlayıcı ve mühimmat taşıyan bir tekneyi ele geçiren Bahreyn, malzemelerin İran’dan yüklendiğini iddia etti. Ayrıca yakalananlar arasında devrim muhafızları kampında eğitim alan bir kişinin de bulunduğu açıklandı.²⁸

Bu vakıa üzerine Manama yönetimi Tahran büyükelçisini istişarelerde bulunmak üzere geri çağırarak tepkisini ortaya koydu. Eylül ayında Nuveyrat köyünde yapılan operasyonda beş kişiyle birlikte ele geçirilen 1,5 ton patlayıcının ve Kasım ayında eylem hazırlığındaki terör hücresinin yakalanan 47 üyesinin de yine İran ve Irak ile bağlantılı olduğu iddiasını yineledi.²⁹ Ayrıca Irakta askeri eğitim aldıkları tespit edilen Seraya el-Ester isimli örgüt üyelerinin yakalanması sonrasında Bahreyn ile Irak arasında benzer bir sorun yaşandı. Irak büyükelçisi Dışişleri Bakanlığı’na çağrılarak yazılı nota verilirken Dışişleri bakanı Halid bin Ahmed bin Muhammed el-Halife “herhangi bir şekilde Bahreyn’in içişlerine müdahale edilmesini engellemek için Irak hükü-

metinin gerekli tüm icraatları gerçekleştirmesi gerektiğini” ifade etti.³⁰ Bu gelişmeler çerçevesinde Manama yönetimi 1 Ekim’de Tahran büyükelçisini geri çekme ve İran’ın Manama maslahatgüzarını sınır dışı etme kararı aldı.³¹ Bir gün sonra ise New York’ta bulunan Dışişleri Bakanı Şeyh Halid bin Ahmed el-Halife BM genel sekreteri Ban Ki-mun’a verdiği mektupta İran’ı “içişlerine müdahale” etme gerekçesiyle şikayet etti.³² Son olarak gerek İran’ın dini lideri Ali Hamaney gerekse de Hizbullah lideri Hasan Nasrallah’ın Bahreyn aleyhinde yaptığı açıklamaların oluşturduğu olumsuz söylemlerdir. Örneğin Hamaney’in “Bahreyn’deki zalim yönetici azınlığın, toplumun çoğunluğunun kutsal değerlerine hakaret ettiğini” söylemesi ciddi rahatsızlık oluşturdu ve İran ve Lübnan’a nota verildi.³³ Bununla birlikte nükleer anlaşmayla İran’ın bölgede nüfuzunu arttıracığı endişesi Bahreyn’in güvenlik kaygılarının zirveye çıkmasına ve Suudi Arabistan ile daha yakın hareket etmesine neden oldu.

Aslında Bahreyn ile Suudi Arabistan arasında çok köklü ve özellikle dış politika ve güvenlik politikalarında tam bir işbirliğine dayanan bir stratejik işbirliği söz konusudur. Bahreyn Kral Abdullah vefat ettiğinde Ürdün ile birlikte 40 gün yas ilan iki ülkeden biri olması bu yakın ilişkiyi göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Mevcut İran tehdidi karşısında bölgesel ve küresel güvenlik angajmanlarını Riyad, Washington ve Londra üzerinden tahkim etmeye çalışan Bahreyn nükleer anlaşmayla birlikte oldukça derin bir endişeye kapıldı. Suudi Arabistan ile benzer kaygıları taşıyan Bahreyn Kralı Hamad bin İsa el- Halife Kral Selman ile birlikte hareket ederek Başkan Obama’nın düzenlediği Camp David zirvesine iştirak etmedi. Bununla birlikte 26 Mart’ta başlayan Yemen’e yönelik Kararlılık Fırtınası Operasyonu’na askeri olarak da katkı sunan Bahreyn, yıl içerisinde bu operasyonda toplam sekiz askerini kaybetti.³⁴ 4 Eylül’de Suudi Arabistan öncülüğündeki koalisyonun ordu deposuna düzenlenen saldırıda Birleşik Arap Emirliği’nden 45, Suudi Arabistan’dan 10 ve 5 Bahreynli asker hayatını kaybetti.³⁵ Ayrıca Bahreyn Hava Kuvvetleri’ne ait bir F-16 savaş uçağı da Yemen’e yönelik hava saldırısı sırasında düştü.³⁶ Bahreyn’in askeri olarak yer aldığı bir diğer operasyon ise DAES’e yönelik oluşturulan koalisyon içerisinde bulunarak gerçekleştirdi. Özellikle koalisyon uçaklarının Bahreyn’de konuşlanması coğrafi avantajı sebebiyle önemli bir katkı oluşturmaktadır. İran tehdidi bağlamında her zaman Bahreyn yönetimine destek veren Riyad yönetimi yıl içerisinde İran kaynaklı tüm gerilimlerde Bahreyn’e güçlü destek sundu. Benzer şekilde Bahreyn’de nükleer anlaşma ile bölgede meydana gelen güvenlik krizinde Suudi Arabistan’a aynı desteği sundu. Her ne kadar Bahreyn Dışişleri Bakanı Şeyh Halid bin Ahmed el-Halife İran’la imzalanan nükleer anlaşmanın bölge güvenliği ve barışına katkı sağlayacağı umudunda olduklarını açıklasa³⁷ da gelinen noktanın Bahreyn açısından oldukça endişeli bir durum arz ettiği ortadadır.

DAES’in, Suudi Arabistan ve Kuveyt’te büyük oranda Şii Müslümanların gittiği camilere yönelik gerçekleştirdiği saldırılarda birçok kişinin hayatını kaybetmesi Bahreyn’de tedirginlik oluşturdu. Cuma gününün özellikle hedef olarak belirlendiği 22 Mayıs’taki Suudi Arabistan’ın el-Katif bölgesindeki

İmam Ali ve 29 Mayıs'taki Dammam bölgesindeki İmam el-Sadık camileri ile 26 Haziran'daki Kuveyt'in el Savaber bölgesindeki İmam el Sadık camisinde gerçekleştirilen bombalı saldırılar Şii ağırlıklı nüfusa sahip Bahreyn açısından ciddi bir tehdit olarak belirdi. Burada DAEŞ'in etkili isimlerinden Bahreyn kökenli Turki al-Binali'nin çağrılarının ve bir sonraki hedefin Bahreyn olacağına yönelik söylemlerinin de bu tehdit algılamasını derinleştirdiğini söylemek gerekmektedir.³⁸ Muhtemel bir saldırının önüne geçilmesi amacıyla Manama yönetimi, bir yandan Şii ve Sünni din adamlarıyla görüşerek müşterek hareket edilmesini diğer yandan ise büyük camilere yönelik güvenlik tedbirlerini artırma yoluna gitti.³⁹

ABD ve İngiltere ile ilişkiler

ABD ile muhalif isyanların başladığı dönemden itibaren yaşanan olumsuz ilişkiler geçen yıl ABD Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Tom Malinowski'nin muhalefet liderleriyle görüşmesinin ardından daha gergin bir hale geldi. ABD özellikle Bahreyn'in insan hakları ihlalleri ve muhalefete yönelik tutum hakkında sık sık eleştirel açıklamalarda bulunmaktadır. Nitekim Şeyh Ali Selman'ın tutuklanmasının ve 4 yıl hapis cezasına çarptırılmasına 'derin endişe' duyduğunu açıkladı. Halihazırda 8000 askeri bulunan ve 1946 yılından beri Bahreyn'de konuşlu olan Amerikan 5. Filosu sebebiyle stratejik bir ilişki düzeyine sahip olmasıyla birlikte, Arap Baharı süreciyle başlayan protesto gösterilerine yönelik tutumu ve insan hakları ihlalleri konusunda menfi bir karneye sahip olması bakımından Obama yönetiminin tercihlerinde zorlandığını vurgulamak gerekmektedir.⁴⁰

Bununla birlikte yıl içerisinde Obama yönetiminin nükleer anlaşma öncelikli Ortadoğu politikasından Körfez ülkelerinin duyduğu rahatsızlık sebebiyle Washington yönetimi endişeleri gidermeye yönelik adımlar attı. İran tehdidini en fazla hisseden ülkelerin başında gelen Bahreyn için nükleer anlaşma ile İran'ın uluslararası sistemle barışan bir aktör konumuna gelmesi oldukça kaygı vericidir. Zira hem iç politikasında hem de dış politikasında İran tehdidini değişmez bir argüman olarak kullanmaktadır. Dolayısıyla ABD'ye nükleer anlaşma sebebiyle tepki gösteren ülkelerin başında Bahreyn de bulunmaktadır. Obama'nın Körfez ülkelerini ikna etmek ve güvenlik endişelerini gidermek için düzenlediği Camp David zirvesine Bahreyn Kralı Hamad bin İsa el-Halife'nin katılmayarak tercihini İngiltere Kraliçesi Elizabeth'in davetlisi olarak Windsor'daki Kraliyet at gösterisini izlemekten yana kullandı.⁴¹ Şüphesiz ki bu tepkinin gösterilmesinde Kral Selman'ın da zirveye katılmaması önemli bir unsurdur. Bununla birlikte nükleer anlaşmanın Bahreyn açısından iki önemli neticesi olduğunu söylemek mümkündür. Birincisi Körfez ülkelerini teskin etmeye çalışan Obama yönetiminin iç meselelerle ilgili fazla ilgili davranmamaya özen göstermesidir. Dolayısıyla Bahreyn'de yıl içerisinde yaşanan gerilimlere müdahil olunması sonucunu doğurdu. Bahreyn'in de herhangi bir baskı olmaması sebebiyle muhalefet üzerinde daha sert politikalar

uyguladığı ifade edilebilir. İkinci önemli nokta ise gösterilerin başladığı 2011 yılından itibaren Bahreyn'e yönelik silah satışı ambargosunun kaldırılması oldu.⁴² Bu bağlamda ABD'nin 150 milyon dolarlık bir silah satışına onay vermesi önem arz etmektedir.⁴³ ABD dışişleri bakanlığı sözcüsü John Kirby silah satışı onayı ile ilgili "Bahreyn'deki insan hakları durumunun yeterli olduğunu düşünmemekle birlikte Bahreyn hükümetinin, uzlaşma ve insan hakları reformları konusunda bazı anlamlı ilerlemeler kaydettiğini kabul etmenin önemli olduğuna inanmaktayız" açıklamasında bulundu.⁴⁴ Elbetteki ABD'nin bu kararı içerideki muhalefeti memnun etmedi. Bahreyn yönetimi üzerindeki dış baskının öneminin farkında olan muhalefet için ABD'nin silah satışına onay vermesi aynı zamanda güvenlik merkezli tutumunun meşrulaşması anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla hem ikili ilişkiler açısından hem de ülke içerisindeki iktidar-muhalefet ilişkileri açısından sembolik değeri oldukça yüksek bir adım olduğu söylenebilir. Bu konuda birçok insan hakları örgütü de oldukça sert tepki gösterdi.

İngiltere ve Bahreyn arasında geçen yıl üzerinde uzlaşmaya varılan deniz üssü inşaatına başlandı. Mina Salman'daki üssün toplam maliyeti 23 milyon dolar olarak hesaplanmakta ve gelecek yıl tamamlanması hedeflenmektedir.⁴⁵ Daimi askeri üs olarak planlanması 1971 yılında bölgeden çekilen İngiltere'nin Körfez'e yeniden dönüşü olarak değerlendirilmektedir. 31 Ekim'de temel atma törenine katılan İngiliz Dışişleri Bakanı Philip Hammond "Körfez'de yeniden uzun süreli olarak konuşlanacağız. Bu anlaşma, İngiltere Kraliyet Donanması'nın Bahreyn'deki varlığının gelecekte de devamını garanti edecek" ifadelerini kullanırken, Bahreyn Dışişleri Bakanı Şeyh Halid bin el-Halife ise "Anlaşma, bölgedeki zorlu şartlar karşısında bölgesel güvenliğin ve istikrarın korunmasındaki ortak kararlığımızı teyit ediyor" açıklamasında bulundu.⁴⁶ Körfez bölgesinde Bahreyn ile çok özel ve köklü ilişkilere sahip olan İngiltere, bu hamle ile askeri kapasitesini bölgeye yerleştirme fırsatının yanında Ortadoğu'daki operasyonlar bağlamında ekonomik anlamda da avantajlı bir konum elde etti. Bununla birlikte İngiltere'nin insan hakları ve muhalefete yönelik kötü muamele ile suçlanan Bahreyn yönetimi ile yüksek düzeyli ilişkilerini stratejik hamlelerle devam ettirmesine yönelik eleştiriler de mevcuttur.⁴⁷ Velihaht Prens Şeyh Salman bin Hamad el-Halife'nin Mayıs ayında İngiltere'de Başbakan David Cameron ile buluşmasından anlaşılacağı üzere iki ülke arasındaki ilişkiler oldukça üst düzeydedir.⁴⁸

Bahreyn Ekonomisi ve Türkiye ile İlişkiler

Bahreyn Körfez bölgesinin sahip olduğu zengin petrol ve doğalgaz kaynağı konusunda dezavantajlı durumdadır. Dolayısıyla bu açığı özellikle İslami bankacılık ve finans merkezi rolüyle kapatmaya çalışmaktadır. Körfez ülkelerinde düşük petrol fiyatları ve mevcut güvenlik harcamaları kaynaklı ekonomik sıkıntılar şüphesiz ki Bahreyn için de geçerlidir. Bununla birlikte iç ve dış istikrarsızlık sarmalının ortasında savunma harcamalarında görülen

yüksek artışında etkili olduğunu söylemek gerekmektedir. SIPRI verilerine göre 2005 yılından itibaren Bahreyn savunma harcamalarında %126'lık bir artışın olduğu belirtilmektedir.⁴⁹ Şüphesiz ki Körfez bölgesinde nispeten daha küçük bir ekonomiye sahip olan Bahreyn için Yemen operasyonu, DAES'le mücadele ve iç siyasal problemler oldukça yüksek maliyetler oluşturmaktadır. Bahreyn ekonomisi açısından hükümet harcamalarını karşılamak için halihazırda 35 doların altında olan petrol varil fiyatının 125 dolar olması gerekmektedir.⁵⁰ Düşük petrol fiyatları başta olmak üzere yerel ve bölgesel gelişmelerin ekonomik maliyetleri sebebiyle herhangi bir ekonomik darboğaza girmemeyi amaçlayan Bahreyn, yıl içerisinde tedbirlerini arttırdı. Hükümet harcamalarının sınırlandırılması ve sübvansiyonların yeniden düzenlenmesi hamlesiyle birlikte devlet kurumlarının masraflarını azaltması yönünde önlemler aldı. İlaveten yeni vergi düzenlemelerinin yapılması da gündemde olan başlıklardan biridir. Örneğin benzine 1982 yılından beri ilk defa zam yapıldı.⁵¹ Bu bağlamda ekonomik ve mali reform programı oluşturan Bahreyn hükümeti harcamalarını %30 azaltmayı hedeflediğini açıkladı.⁵² Ekonomik tedbirlerin arttırılması ve ülkede kemer sıkma politikalarını andıran bir sürece girilmesi ekonomik refaha alışkın Körfez ülkeleri için alışılmadık bir durumdur. Bahreyn'de 2015-16 yılı bütçesinin uzun tartışmalar ardından altı sonra onaylanmış olması dahi bunun açık bir göstergesidir.⁵³ Uluslararası Para Fonu (IMF) 2015 yılında Bahreyn ekonomisi için öngördüğü büyüme rakamı %3,4 ve mali denge açısından tahmini ise -%14,2'dir.⁵⁴ Geçen yıl %4,3'lük büyüme rakamını yakalayan ve GSYİH'sı 33,9 milyar dolar olan Bahreyn ekonomisi 2015 yılının ilk üç çeyreğinde sırasıyla %2,8, %3,7 ve %2,4'lük büyüme rakamlarına ulaştı.⁵⁵

Türkiye ile Bahreyn arasında yıl içerisinde yüksek bir temasın olmadığını söylemek mümkündür. Gerçekleşen nadir görüşmelerden birisi de Birleşmiş Milletler 70. Genel Kurulu kapsamında dışişleri bakanı Feridun Sinirlioğlu ve mevkidaşı Şeyh Halid bin Ahmed bin Muhammed el-Halife bir araya gelmesidir.⁵⁶ İki ülkenin de mücavir coğrafyasında karşılaştığı güvenlik problemleri ve iç politikalarıyla yoğun bir gündeme sahip olmaları nedeniyle ikili ilişkilerinde ciddi bir gelişme kaydedemediler. Bununla birlikte Bahreyn'de 28 Temmuz ve 31 Ağustos'ta güvenlik güçlerine yönelik gerçekleştirilen terör saldırılarını Türkiye dışişleri bakanlığı yaptığı açıklamayla kınadı.⁵⁷ İki ülke arasındaki ticaret hacmi ise (Ocak-Kasım arası) toplamda 297.280 milyon dolar olmuştur. Türkiye Bahreyn'e ihracatı yaklaşık 200 milyon dolar iken ithalatı ise 100 milyon dolardır.⁵⁸ Uzun zamandır ilk defa geçen yıl Türkiye aleyhine gerçekleşen dış ticaret dengesi bu yıl değiştiğini söylemek mümkündür. Ancak iki ülke arasındaki ticaret hacmi düzeyinin azaldığını ve rakam itibarıyla oldukça düşük olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bununla birlikte her iki ülkede DAES'e yönelik oluşturulan uluslararası koalisyon ve Suudi Arabistan öncülüğünde 34 ülkenin katılımıyla kurulması planlanan 'teröre karşı İslam ittifakı' girişimine destek vermektedirler. Bununla birlikte yaşadığı güvenlik problemleri çerçevesinde askeri kapasitesini arttırmak arzusun-

da olan Bahreyn'in TAI ve ASELSAN tarafından geliştirilen ve son dönemde oldukça dikkat çeken T129 ATAK taarruz helikopterini almak istediği basına yansdı.⁵⁹

Sonuç

İç politikada ciddi bir şekilde tırmanan gerilim bir taraftan muhalefet ile iktidar arasındaki müzakere şansını ortadan kaldırırken diğer taraftan ülkedeki siyasi, sosyal ve ekonomik alanlara dair normalleşme sürecinin tıkanmasına neden olmaktadır. Ülkede yaşanan şiddet olayları ile toplumsal talepler arasındaki mesafenin giderek kapanması ve muhalefetin seçimlere katılmayarak uzlaşma ortamına giden yolu tıkaması temel problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yılın en mühim özelliği hiç şüphesiz ülkedeki en önemli muhalif oluşum olan el-Vifak'ın genel sekreteri Şeyh Ali Selman'ın dört yıl hapis ile cezalandırılması başta olmak üzere muhalefetin etkili isimlerinin benzer süreç ve akıbetlere uğramasıdır. Dolayısıyla iç politikada bölgesel gelişmelerin bir tezahürü olarak iktidarın daha sert bir tutum içerisine girdiği söylenebilir. Bu tutumda muhalefete yönelik tutuklamaların artırılması ve vatandaşlıktan çıkarılma seçenekleri en fazla başvurulan yöntemler olduğu belirtmelidir. Bununla birlikte ülke içerisinde yaşanan hemen hemen her bir gelişme dış politikada da doğrudan karşılık bulmaktadır. Yıl içerisinde İran ve Irak ile yaşanan sorunlar bu karşılığı çok somut bir biçimde yansıtmaktadır.

Ortadoğu'da yaşanan istikrarsızlık buhranı karşısında bölge ülkelerinin hemen hepsinde güvenlik merkezli yeni siyaset tarzının benimsendiği görülmektedir. Nükleer anlaşma ile Körfez ülkeleri tarafından daha fazla hissedilmeye başlanan İran tehdidinin Bahreyn iç politikasına yönelik daha müdahaleci sonuçlar doğuracağı kaygısı ciddi bir güvenlik endişesi oluşturdu. Bu bağlamda dış politikasında Suudi Arabistan ile eşgüdüm içerisinde hareket etme noktasında oldukça hassas davranmaya özen gösteren Manama yönetimi hem İran ile Suudi Arabistan arasındaki güç mücadelesinin kendi iç politikalarına yansımalarına hem de bu güç mücadelesi üzerinden küresel aktörlerle ilişkilerini tahkim etmeye çalışarak güvenlik politikalarını şekillendirmektedir. ABD'nin uzun bir sürenin ardından Bahreyn'e yönelik silah satışı onayı vermesi Manama yönetiminin dış politikada daha özgüven kazanmasına iç politikada ise muhalefet ile olan ilişkilerinde önemli bir unsur olan dış baskının hafiflemesi olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte Bahreyn, DAES'in Suudi Arabistan ve Kuveyt'teki saldırılarının tetiklemeye çalıştığı gibi muhtemel bir mezhebi gerilimin derinleşmesi durumunda en çok etkilenecek ülkelerin başında gelmektedir.

Kronoloji 2015

- **31 Ocak:** Bahreyn’de ulusal güvenliğe verdikleri zarar gerekçesiyle 72 kişi vatandaşlıktan çıkarıldı.
- **14 Şubat:** Başkent Manama’da bir araya gelen göstericiler tutuklu muhalif lider şeyh Ali Selman’ın resmini taşıyan dövizlerle protesto yürüyüşü yaptılar.
- **26 Mart:** Suudi Arabistan öncülüğünde Yemen’e yönelik başlatılan “Kararlılık Fırtınası Operasyonu’na” katıldı.
- **15 Mayıs:** ABD Başkanı Obama’nın düzenlediği Camp David zirvesine Bahreyn Kral’ı Hamad bin İsa el-Halife katılmadı.
- **16 Haziran:** 28 Aralık 2014 tarihinde tutuklanan el-Vifak Genel Sekreteri Şeyh Ali Selman dört yıl hapis cezasına çarptırıldı.
- **29 Haziran:** ABD, Bahreyn’e yönelik uyguladığı silah satışı yaptırımını kaldırdığını duyurdu.
- **14 Temmuz:** Bahreyn İnsan Hakları Merkezi direktörü ve aktivist Nebil Recep sağlık sorunları sebebiyle serbest bırakıldı.
- **24 Ağustos:** Bahreyn Muhalif el-Vifak Hareketi’nin ileri gelenlerinden eski milletvekili Hasan İsa, “teröre finans desteği sağladığı” gerekçesiyle gözaltına alındı.
- **27 Eylül:** Bahreyn, Hamaney ve Nasrallah’ın “ülke aleyhindeki” açıklamalarından dolayı İran ile Lübnan maslahatgüzarını Dışişleri Bakanlığı’na çağırarak protesto notası verdiğini açıkladı.
- **1 Ekim:** Bahreyn İran’daki büyükelçisi Raşid Dosari’yi geri çağırdığını ve İran maslahatgüzarını ‘istenilmeyen kişi’ ilan ederek 72 saat içinde ülkeyi terketmesini istedi.
- **2 Ekim:** Bahreyn, “ülkeye karşı açıkça ihlaller gerçekleştirdiği ve içişlerine müdahaleye devam ettiği” gerekçesiyle, İran’ı Birleşmiş Milletlere şikayet etti.
- **31 Ekim:** İngiliz Dışişleri Bakanı Philip Hammond ve Bahreyn Dışişleri Bakanı Şeyh Halid bin el-Halife Mina Salman’daki deniz üssünün temel atma törenine katıldılar.
- **18 Kasım:** Hapishanede tutuklu bulunan Mecid Milad iki yıl hapis cezasına çarptırıldı.

Notlar

- 1 Jessie Moritz, "Prospects for National Reconciliation in Bahrain:Is it Realistic?", The Arab Gulf States Institute in Washington (AGSIW), 16 Nisan 2015. s.3
- 2 Jessie Moritz, a.g.m, s. 4
- 3 "Bahrain's al-Wefaq leader to remain in jail" The New Arab, 25 Şubat 2015.
- 4 Jane Kinninmont, "Bahrain Reformer's Imprisonment Highlights Political", Chatham House, the Royal Institute of International Affairs, 19 Haziran 2015.
<https://www.chathamhouse.org/expert/comment/bahrain-reformer-s-imprisonment-highlights-political-fragility#sthash.RvNnDWNf.dpuf>
- 5 "Bahrain: Release Opposition Leader", Human Rights Watch, 18 Ocak 2015.
- 6 "Bahreyn: Şii muhalefet lideri Salman'a 4 yıl hapis", BBC Türkçe, 16 Haziran 2015.
- 7 <http://dailystar.com.lb/News/Middle-East/2015/Jan-28/285589-bahrain-opposition-leader-denies-charges-as-trial-opens.ashx>
- 8 "Bahreyn'den İran ve Lübnan'a nota", Dünya Bülteni, 27 Eylül 2015.
- 9 "Bahrain opposition leader rejects charges as trial begins", The New Arab, 24 Ağustos 2015.
- 10 "Bahrain frees dissident Nabeel Rajab for health reasons" Al Jazeera, 14 Temmuz 2015.
- 11 "Bahrain: Freed from jail, now all charges against Nabeel Rajab must be dropped".
- 12 Hamad I Mohammed, "Bahrain opposition figure jailed on incitement charges, BNA reports", Reuters, 11 Kasım 2015; "Bahrain says holding former MP on charges of financing militants", Reuters, 24 Ağustos 2015.
- 13 "Bahrain: Free Opposition Figures", Human Rights Watch, 7 Ekim 2015.
- 14 Habib Toumi, "6 Bahrain policemen jailed over custody death", Gulf News, 31 Mayıs 2015.
- 15 <http://www.aljazeera.com.tr/haber/bahreynde-72-kisi-vatandasliktan-cikarildi>
- 16 Jon Gambrell, "Report: Bahrain tortured detainees years after 2011 protests", The Daily Star, 23 Kasım 2015.
- 17 A.g.m., The Daily Star, 23 Kasım 2015.
- 18 <http://www.middleeasteye.net/news/bahrain-marks-fourth-anniversary-uprisings-tear-gas-and-birdshot-1819044351>
- 19 "Protests mark fourth anniversary of Bahrain uprising", Al Jazeera, 14 Şubat 2015.
- 20 "Bahrain opposition party probed for 'criminal' tweets", Al Jazeera, 17 Şubat 2015.
- 21 "Bahrainis sentenced for deadly bombing", BBC, 31 Aralık 2015.
- 22 "Bahrain sentences 22 Shiites to life in prison, 1 to death", The Daily Star, 31 Aralık 2015.
- 23 "Bahrain Shias sentenced to death over police killing", Al Jazeera, 26 Şubat 2015.
- 24 <http://www.middleeasteye.net/news/bahrain-closes-saudi-tycoon-princes-tv-channel-1815424183#sthash.QKiQRBjw.dpuf>
- 25 <http://www.alaraby.co.uk/english/politics/2634fc86-4762-47d5-9e2c-90db00891b7a>
- 26 "IAA decides to allow Al-Wasat to resume its activity", 8 Ağustos 2015.
- 27 "Bahreyn'den İran'a suçlama", Al Jazeera Türk, 1 Ocak 2015.
- 28 "Bahreyn'in başkentinde terör operasyonu", TRT Haber, 1 Ekim 2015.
- 29 "Bahrain arrests 47 in counterterrorism sting, claims Iranian involvement", CBC News, 4 Kasım 2015.

- 30 "Bahreyn'den Irak'a Nota", Haberler.com, 10 Haziran 2015.
- 31 "Bahrain recalls ambassador from Iran", Bahrain News Agency, 1 Ekim 2015.
- 32 "Bahrain submits complaint against Iran to UN", Bahrain News Agency, 2 Ekim 2015.
- 33 "İran'a nota!", Yeni Akit, 28 Kasım 2015.
- 34 "Three Bahraini soldiers serving in Yemen coalition killed", The New Arab, 29 Aralık 2015.
- 35 "UAE airstrikes pound rebel targets in Yemen" Al Jazeera, 5 Eylül 2015.
- 36 Habib Toumi, "Bahraini F-16 fighter jet crashes in Saudi Arabia", Gulf News, 30 Aralık 2015.
- 37 <http://gulfnews.com/news/gulf/bahrain/bahrain-hopes-iran-agreement-guarantees-peace-security-1.1485255>
- 38 Sami Aboudi and Taghreed Almadani , "Gulf states tighten security for frightened Shi'ites after mosque blasts", Reuters, 2 Temmuz 2015.
- 39 Basma Atassi, "Bahrain tightens security amid ISIL threats", Al Jazeera, 3 Temmuz 2015.
- 40 Kenneth Katzman, "Bahrain: Reform, Security, and U.S. Policy", Congressional Research Service Report, 30 Aralık 2015.
- 41 "Absent from Obama summit, Bahrain king to visit UK horse Show", Reuters, 13 Mayıs 2015.
- 42 Michael R. GORDON "U.S. Lifts Ban on Bahrain Aid" The New York Times, 29 Haziran 2015.
- 43 <http://www.dcsa.mil/major-arms-sales/bahrain-f-16-follow-support>
- 44 "Assistance to the Government of Bahrain Lifting Holds on Security Assistance to the Government of Bahrain" <http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2015/06/244478.htm>
- 45 Mary SOPHIA "UK begins work on first permanent military base in Bahrain", Gulf Business, 2 Kasım 2015.
- 46 "İngiltere Bahreyn'de üs kuruyor", CNN Türk, 11 Kasım 2015.
- 47 Daniel Wickham, "Bahrain is ruthlessly crushing dissent and torturing its own citizens, yet Britain is heaping it with praise", Independent, 1 Mayıs 2015.
- 48 "Crown Prince meets UK Prime Minister", Bahrain News Agency, 22 Mayıs 2015.
- 49 Karen E. Young , "Market Watch: Counting the Cost – Military Expenditure in the GCC", Arab Gulf States Institute in Washington, 16 Kasım 2015.
<http://www.agsiw.org/counting-the-cost-military-expenditure-in-the-gcc/#sthash.jezPvaMW.dpuf>
- 50 Paul McLoughlin , "A not so happy new year for the Gulf", The New Arab, 31 Aralık 2015.
- 51 "Bahreyn'de 33 yıl sonra akaryakita zam", Bloombergh, 12 Ocak 2016.
- 52 Mary SOPHIA, "Bahrain to cut government spending by 30%", Gulf Business, 10 Aralık 2015.
- 53 "Bahrain passes 2015-16 budget after parliament forces changes" Gulf Business, 6 Temmuz 2015.
- 54 IMF "Regional Economic Outlook: Middle East and Central Asia" Ekim 2015.
- 55 Bahrain Economic Development Board, "Bahrain Economic Quarterly", Aralık 2015.
- 56 http://www.mfa.gov.tr/basbakan-ahmet-davutoglu-new-york_ta.tr.mfa

- 57 http://www.mfa.gov.tr/no_-241_-31-agustos-2015_-bahreyn_de-meydana-gelen-bombali-saldiri-hk_.tr.mfa; http://www.mfa.gov.tr/no_-218_-29-temmuz-2015_-bahreyn_de-meydana-gelen-bombali-saldiri-hk_.tr.mfa
- 58 Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, Erişim Tarihi: 25 Ocak 2015.
- 59 "Bahreyn ATAK için sıraya girdi", Sabah, 25 Ocak 2015.

Cezayir 2015